

Aytən Xudaverdi qızı Abbasova⁸⁶
FARS DİLİNDƏ İZAFƏT TIPLI SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Fars sintaksisinin üç əsas aspekti 30 ildən artıqdır ki, böyük diqqəti cəlb edir: izafət birləşmələri, enklitik = r⁻a ilə diferensial obyekt işarələnməsi və mürəkkəb predikatlar. Bu hadisələrin hər biri dəqiq təsvir edilməli və nəzərə alınmalı olan dilə xas çətin faktları ehtiva edir. Eyni zamanda, hər biri farsca məlumatların mühüm maraq kəsb edə biləcəyi dillərarası araşdırma mövzusunun təşkil edir. Bir çox Qərbi İran dillərində ismi söz birləşməsinin spesifik xüsusiyyəti olan izafət konstruksiyası ismi ifadə və bu əlaqələrin morfoloji korrelyasiyaları daxilində asılılıq əlaqələrinin yoluna yeni işıq salır. O, həmçinin müxtəlif dillərdə bağlayıcıların təbiəti ilə bağlı müzakirələrə töhfə verir.

Fars dili ərəb yazısına əsaslanan dillərə aiddir. Bu dillər kateqoriyasına kürd, urdu, ərəb, paştı və fars dilləri daxildir. Onların hamısının ümumi skriptləri və bir növ oxşar yazı sistemi var. Ərəb qrafikası əsaslı dillərdə ən çox rast gəlinən xüsusiyyətlər böyük hərflərin olmaması, sağdan sola istiqamətlənmə, aydın söz sərhədlərinin olmaması, mürəkkəb söz quruluşu, kompüter mühitində kodlaşdırma məsələləri və yazıda qısa saitlərin ifadə vasitələrinin göstərilməməsi səbəbindən yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənlikdir. Burada əsas diqqət yetirilməsi mühüm olan yer odur ki, fars dilində izafət-in müəyyənləşdirilməsi və omoqraf fərqləndirmə problemi əsasən sonuncu xüsusiyyətdən bəhs edir.

Fars dilində “izafət” bəzi kontekstlərdə iki sözü əlaqələndirmək üçün istifadə olunan /-e/ (yaxud saitlərdən sonra /-ye/) vurğusuz qısa saitə deyilir. İzafət fars fonologiyasının və morfolojiyasının mühüm bir hissəsi olsa da, onun xüsusi xarakter təmsili yoxdur və buna görə də adətən yazılmır. Lakin qısa sait /e/ kimi tələffüz olunur. Bəzən anlaşılmaqlığı aradan qaldırmaq üçün düzgün tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə bəzi sözlərdən sonra onun varlığını açıq şəkildə yazılı simvolla (diakritik Kasre) qeyd etməyə üstünlük verilir. İzafət-in müəyyən edilməsinin ən əhəmiyyətli üsulu, məndən nitq sistemləri üçün fonemlərin fərqləndirilməsi vasitəsidir. İzafət-in tanınmasının digər tətbiqi ismi birləşmələrdəki sözün asılılığını müəyyən etməkdir [2, s. 139].

Fars dilinin işlənməsində problemlərdən biri də uzaq məsafədən asılılıqlardır. Bu fenomen hətta insanlar üçün də izafətin tanınması vəzifəsini çətinləşdirir. Başqa bir problem ifadə/söz sərhədlərinin necə müəyyən edilməsidir. Fars dilində affiksler üç formada yazıla bilər; bir boşluq ayırıcısı ilə tamamilə ayrılmış, yarım boşluqla ayrılmış və ya əsas sözüne əlavə edilə bilər. Deməli, fars dilində söz və söz birləşmələrinin sərhədlərini müəyyən etmək bir növ mürəkkəb məsələdir. Üçüncü problem fars dilinin morfolojiyasına görə əvəzlilik düşməsi ilə əlaqədardır.

Tarixən fars dilindəki izafət qədim dövr İran dilində işarəedicilə morfem idi. O, ismi birləşmələri təşkil edən əsas tərəfi asılı tərəfə bağlayan /hya/ ilə bağlı idi. Fars dilinin təkamülündə /hya/ orta dövr fars dilində /-i/ oldu və getdikcə sadə bağlayıcı kimi sona artırılmaq xüsusiyyətini itirdi. İzafət-i müəyyənləşdirərkən bütün morfoloji, sintaktik, semantik və diskurs fikirlərini nəzərə almalıyıq. Qeyd etmək lazımdır ki, izafət ismi birləşmələr daxilində dəyişdirici olduqları müddətcə təkrarlana bilər. İzafət, ən azı, zahirən, ismi birləşmələrdə əsas tərəf və ondan asılı olan tərəf arasında yerləşdirilən morfemdir və əksər Qərbi İran dillərində əsas modifikasiya üsullarından biridir [2, s. 139].

Fars mətnində izafət-i müəyyənləşdirmək üçün ilk cəhd olaraq Bijanxan izafət-in müəyyənləşdirilməsi üçün nümunə uyğunlaşdırma alqoritmindən istifadə etdi. İzafət işarələrinin statistik görünüşünü əldə etmək üçün nitq hissələrinin və eyni zamanda semantik təsnifatlarından (yer, vaxt, sıra ədədləri ...) istifadə etmişdir. O, İsim-İsim və İsim-Sifət və s. kimi ən çox rast gəlinən 80 nümunəni qeyd etdi. Ən sıx istifadə edilən kombinasiyalar 10 milyon sözdən ibarət olan corpus əsasında çıxarıldı.

İzafət sözü ərəb dilindəki “idafa” sözündən götürülmüş, mənası “əlavə” deməkdir və yiyəlik halını qeyd edən vurğusuz sait –e-dir [6, s.17]. İzafət hissəciyi ilə əlaqəli konstruksiyalar “izafət konstruksiyaları” kimi tanınır. Fars izafət-inin bəzi ümumi istifadələri bunlardır:

- İsimdən əvvəl sifət:

Məsələn, قرمز توپ (tu:p-izafət germez) “qırmızı top”, بزرگ قرمز گل یک (gol -e sorx-e bozorg) “böyük qırmızı çiçək”, برادر بزرگ (barādar-e (izafət) bozorg) “böyük qardaş”;

- Şəxsdən əvvəl isim:

Məsələn, علی کتاب (ketā:b-izafət Ali) “Əlinin kitabı”; مریم برادر (barādar-e (izafət) Maryam) “Məryəmin qardaşı” (bu, eyni zamanda, من برادر (barādar-e (izafət) man) “mənim qardaşım” üçün də aid edilə bilər, lakin nitqdə sahiblik şəkilçilərindən istifadə etmək daha çox yayılmışdır: برادرم (barādar-am));

- İsimlərdən əvvəl bir sıra sözlüləri:

Məsələn, زیر میز (zi:r-izafət mi:z) “stolun altında”, من اتاق در (tu- izafət otaq –izafət man) “mənim otağımda”.

- Söz birləşmələrində əsas tərəflə sözlülü ifadə, təyini birləşmə arasında:

Məsələn, اتاق کوچک علی (otaq –izafət kuchik-izafət [(sözlülü ifadə) zir –isafət sirvunij]-izafət Ali) “Əlinin damdakı kiçik otağı”, شد وارد بود فرزندان نگران که مردی (mard-e [(təyini birləşmə) negaran-e bacce-ha -yas] vared sod) “uşaqların içəri daxil olmasından narahat olan adam”

- Verilmiş ad/tittul-aile adı: مصدق آقای (āghā-ye (izafət) Mosaddeq) “Cənab Mosaddeq”;

- İki ismin əlaqələndirilməsi: تهران خیابان (khiābān-e (izafət) tehān) “Tehran küçəsi” və ya “Tehrana gedən yol” [6, s.17].

⁸⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. abbasova.avten.1999@gmail.com

Ən sadə formasında izafət –e– kimi tələffüz edilir, lakin onun yazıda heç bir işarəsi olmur. Bəzi hallarda izafət yazılı şəkildə açıq bir işarəyə malikdir. Məsələn, ¹ (ā:) və ya و (ou) ilə bitən isimlərlə, izafət sonda ی (j) kimi görünür; kar samit səsle bitən isimlərlə ه (h) (qısa “e” və sonra kar samit “h”), izafət ء (hamze) və ya ی (j) kimi görünə bilər [6, s. 17].

Tədqiqatçılar izafətin əsas və asılı olan tərəflər arasında əlaqə qura bilməsi faktına əsaslanırlar ki, bu da ismi birləşmələri yaratmağa kömək edir. Beləliklə, cümlələri təhlil edərək və ifadə sərhədlərini tapmaqla izafətin cümlədəki yerini tapmaq olar. Bu işdə cümlələr fraza sərhədlərini əldə etmək üçün kontekstin ehtimal edilməsi sərbəst qrammatikasıdan istifadə etməklə təhlil edilmişdir. Sonra çıxarılan təhlil ağacına əsasən, hər bir cümlədəki əsas və ondan asılı olan tərəflər müəyyən edilə bilər. Son mərhələdə izafət işarə təsnifatında dəqiqliyi artırmaq üçün qayda əsaslı yanaşma da tətbiq edilmişdir. Alqoritm öyrətmək üçün 1000 cümlə seçilmiş və onların hər biri üçün təhlil ağacı qurulmuşdur. Təlim üçün təhlil edilmiş cümlələrin sayı məhdud olduğu üçün nəticələr ümumi tətbiqlər üçün genişləndirilə bilməz.

Fars dilində ismi birləşmələrə daxil olan izafət ən az iki sözdən ibarət olur. Bu birləşmələrdə tərəflərdən biri digər tərəfi təyin edir. Fars dilində bu tərəflərdən birincisi əsas tərəf olub, fars dilində “muzafun əleyh”, digəri isə asılı tərəf olub fars dilində “muzaf” kimi adlanır. Fars dili ilə bağlı əhəmiyyətli tədqiqatları olan Əbdürrəhim Humayunfərruxun da qeyd etdiyi üzrə, fars dilçilik ədəbiyyatında izafət yalnız morfolojiyanın deyil, eləcə də sintaksisin tədqiqat obyektidir və izafət tipli birləşmələrin tərkibində üç mühüm element mövcud olur: a) birinci, yəni əsas tərəf, b) ikinci, yəni asılı tərəf, c) birinci (əsas) və ikinci (asılı) tərəf arasındakı semantik bağlılıq [5, s. 9].

Fars dilində izafətin başqa bir məna növü də vardır. Oxşayış mənasını bildiren bir sıra söz birləşmələri varki, fars dilində bu cür söz birləşmələri اضافه تشبیهی adlanır.

İzafətin məna bir növündə birinci tərəf مضاف, ikinci tərəf isə مضاف الیه deyilir. Lakin oxşarlıq bildiren söz birləşmələrində birinci tərəf مشبه (moşəbbəh) yəni oxşayan, ikinci tərəf isə مشبه به (moşəbbəhonbeh) yəni oxşadılan deyilir. Burada bəzən birinci tərəf ikinci tərəfi, bəzən də ikinci tərəf birinci tərəfi təyin edir. Bu xüsusiyyət onu digər söz birləşmələrindən fərqləndirir. İkinci tərəf birinci tərəfi təyin edən izafətə fars dilində مشبه به مشبه به (moşəbbəh be moşəbbəhonbeh), ikinci tərəf birinci tərəfi təyin edərsə, ona مشبه به به مشبه (moşəbbəhonbeh be moşəbbəh) deyilir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər tərəflərin yerini dəyişsək məna baxımından heç bir dəyişiklik özünü göstərməyəcək. [7, s. 229]

Fars dilində görülən izafətin fars dilinin öz qədim dilçilik ənənələrindən qaynaqlanması faktı da olduqca maraqlıdır. Buna baxmayaraq, müasir fars dilində mövcud olan izafət konstruksiyalarının çoxçeşidli modellərinin istifadə edilməsi ərəb dilinin fars dilinə təsir etməsi ilə izah edilir. Doktor Moin izafətlə ifadə olunan başlıca münasibətləri adlıq, yerlik, yiyəlik, əlaqələndirici, ablativ, instrumentiv olaraq qiymətləndirir. Müxtəlif müəlliflər, dilçilər izafətin semantik cəhətdən növlərini fərqli şəkildə müəyyən etsələr də onların əksəriyyəti ortaqdır. Beləliklə, izafətin ən çox istifadə edilən növlərinə bunlar daxildir: mənsubiyyət bildiren izafət (تخصیصی), səbəb bildiren izafət (علت), mülkiyyət bildiren izafət (ملکی), növ, eləcə də cins bildiren izafət (بیانی), izahedici izafət (توضیحی), təsviredici izafət (وصفی), ədəbi-bədii dilə məxsus olan bənzətmə (تشبیهی), məcaz və kinayə bildiren izafət (مجازیاستعاری و), analoji izafət (اقتزانی) [5, s.9-10].

Mənsubiyyət mənası bildiren söz birləşmələrinə fars dilində اضافه نسبی deyilir. Bu cür birləşmələrdə birinci tərəfin ikinci tərəfə aid olduğu göstərilir.

Məsələn, اشعار پوشکین (əşar-e puşkin) Puşkinin şeirləri

Fars dilində izafətin digər bir növü sayılan اضافه ملکی yiyəlik mənası ifadə edən söz birləşmələridir. Burada ikinci tərəf birinci tərəf üçün yiyəlik məfumu ifadə edir. Məsələn, کتاب من (ketab -e mən) mənim kitabım, لباس او (lebas-e u) onun paltarı [7, s. 220-221]

İzafət-tipli konstruksiyaları onları təşkil edən elementlərin sayı baxımından bir neçə quruluş tipinə ayrıla bilər: bir əsas söz+bir təyinedici söz, bir əsas söz+iki, yaxud çox təyinedici söz, iki, yaxud çox əsas söz+bir təyinedici söz, iki, yaxud çox əsas söz+iki, yaxud çox təyinedici söz. İzafət-tipli konstruksiyalarda elementlərin əsas olan və asılı olan tərəflər (nüvə və təyin) əsasında say tərkibi [5, s.10]:

1. Bir əsas söz+bir təyinedici söz: خوشبو سنبل و گل جوان، شوهر و زن باغ آلبالو میوه، خوشمزه
2. Bir əsas söz+iki təyinedici söz: اصولی مقدمه و زمینه مکرر، تلاش و سعی
3. İki əsas söz+bir təyinedici söz: تدابیر و اقدامات مهربان، و صمیمی دوستان و زدیگان
4. İki əsas söz+iki təyinedici söz: پیگیر و مستمر

İsmi birləşmələrin quruluşunda əsas, yəni birinci sözün mənasını izah edən, təyin edən və tamamlayan təyinedici, yaxud asılı sözlər iki qrupa bölünür. Bunlardan biri əvvəldə işlənən, digəri isə axırda işlənən asılı sözlər (vabəste) kimi müəyyənləşdirilmişdir. Birləşmələrdə asılı, yəni təyinedici tərəf funksiyasını daşıyan söz qruplarını, əsasən sifətlər, təyini zərflilər, yer zərfliləri, feili-sifətlər, qeyri-müəyyən əvəzlilər, sıra sayları kimi sözlər təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Aronoff M. Morphology by itself: Stems and inflectional classes. Cambridge, Massachusetts, the MIT Press. 1994
2. Asghari Habibollah, Maleki Jalal, Faily Hesham. A Probabilistic Approach to Persian Ezafe Recognition. Proceedings of the 14th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics, Gothenburg, Sweden, 2014, p.138–142
3. Bijankhan Mahmoud. A feasibility study on Ezafe Domain Analysis based on pattern matching method. Published by Research Institute on Culture, Art, and Communication, Tehran, Iran. 2005
4. Estaji Azam., Jahangiri Nader. The origin of kasre ezafe in persian language. Journal of Persian language and literature, Vol. 47, pp 69-82, Isfahan University, Iran. 2006
5. Xançobani Əhrəncani Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə ismi birləşmələr (Orta əsr Azərbaycan fars və ingilis ədəbi nümunələri əsasında), Bakı: 2011, 25 s.
6. Samira Noferești, Mehmoosh Shamsfard. A Hybrid Algorithm for Recognizing the Position of Ezafe Constructions in Persian Texts. International Journal of Artificial Intelligence and Interactive Multimedia, Vol. 2, № 6. 2014
7. H.Əlizadə, N. Hətəmi Fars dili Bakı, 1961, 423 s

Açar sözlər: izafət, izafət-tipli birləşmələr, fars dili, söz birləşməsi, izafət zənciri

Ключевые слова: изафат, соединения типа изафата, персидский язык, словообразование, цепь изафата

Keywords: ezaphet, ezaphet-type compounds, Persian, expression, ezaphet chain

FARS DİLİNDƏ İZAFƏT TIPLI SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Xülasə

İzafət konstruksiyası fonetika, morfologiya və sintaksis də daxil olmaqla müxtəlif dil nəzəriyyələrində ən mühüm məsələlərdən biri hesab olunur və bir çox iranlı dilçilər bu hadisəni müxtəlif aspektlərdən təhlil ediblər. İzafət göstəriciləri, adətən fars mətnində yazılmaz. Lakin qısa sait /e/ kimi tələffüz olunur. Bəzən anlaşılmaqlığı aradan qaldırmaq üçün düzgün tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə bəzi sözlərdən sonra onun varlığını açıq şəkildə yazılı simvolla qeyd etməyə üstünlük verilir. Beləliklə, bu, fars sənədlərinin oxunması, təhlili və başa düşülməsində yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənliklə nəticələnir, həm də nitq hissəsinin etikətlənməsi, adlandırılmış məfhum, tanınma, birgə istinadın həlli, mətnin nitqə çevrilməsi, maşın tərcüməsi, sintaktik təhlil və s. kimi çoxlu sayda təbii dilin işlənməsi tapşırıqları üçün ciddi çətinliklərə səbəb olur. Nəticə etibarlı ilə izafətin müəyyən bir cümlədəki mövqelərinin müəyyən edilməsi xüsusilə bu müraciətlərdə mübahisəli və çətin bir məsələ kimi qarşıya qoyulur.

СЛОВСОЧЕТАНИЕ ТИПЫ ИЗАФАТА В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Конструкция изафата считается одним из наиболее важных вопросов в различных теориях языка, включая фонетику, морфологию и синтаксис, и многие иранские лингвисты проанализировали это явление с разных сторон. Изафата обычно не пишется по-персидски. Но только короткое гласное произносится как «e». Иногда, после некоторых слов пишется символ, чтобы облегчить правильное произношение. Таким образом, это приводит к высокой степени неопределенности в чтении, анализе и понимании персидских документов, а также в маркировке части речи, названном понятии, распознавании, решении совместной ссылки, переводе текста в речь, машинном переводе, синтаксический анализ и так далее. В результате определение позиции изафата в конкретном приговоре является спорным и трудным, особенно в этих апелляциях.

EZAPHAT TYPE WORD COMBINATION IN PERSIAN

Summary

The construction of izafat is considered one of the most important issues in various theories of language, including phonetics, morphology, and syntax, and many Iranian linguists have analyzed this phenomenon from different perspectives. Ezaphat is not usually written in Persian. However, It is pronounced as short vowel “e”. Sometimes, in order to avoid misunderstandings, it is preferable to see clear written symbols after some words in order to facilitate correct pronunciation. Thus, this leads to a high degree of uncertainty in the reading, analysis and understanding of Persian documents, as well as in the marking of the part of speech, named the concept, recognition, joint reference solution, text-to-speech translation, machine translation, parsing and so on. As a result, determining the position of izafat in a particular sentence is controversial and difficult, especially in these appeals.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova